

RESSENYES

DOLCETTI, Paola (ed.). 2004.

Fericide di Atene. Testimonianze e frammenti.

Introduzione, testo, traduzione e commento a cura di Paola Dolcetti.

Alessandria: Edizioni dell'Orso. 421 p. ISBN: 88-7694-798-1.

Així com l'única edició disponible de Ferecides, en tot el segle passat, fou la de Felix Jacoby (1923) dins els *Fragmente der griechischen Historiker*, assistim avui atònits a un interès sobtat pels primers mitògrafs i, assenyaladament, per Ferecides d'Atenes. Com a degà ha de constar Robert L. Fowler, que ha donat un impuls decisiu a l'estudi de la mitografia primerenca amb *Early Greek Mythography I* (2000; a l'espera del segon volum, que ha d'incloure el comentari). D'altra banda, a més del volum de Dolcetti (2004) ressenyat aquí, està prevista (per a 2007), encara, l'edició dels fragments de Ferecides, de William S. Morison, en el marc del projectat 'Brill's New Jacoby' que dirigeix Ian Worthington. Si hi afegim, finalment, la futura edició, a cura del ressenyador, prevista per al 2006/2007 dins la col·lecció de la Fundació Bernat Metge, resulta que ben aviat els estudiosos del mite comptaran amb un total de quatre noves edicions (aparegudes en un període de vuit anys!) de les *Històries* fragmentàries de Ferecides d'Atenes.

Alguna de les causes d'aquest interès renovat per Ferecides s'ha de cercar, tal vegada, en la controvèrsia, pel que sembla avui resolta feliçment, a propòsit de la iden-

titat d'aquest autor. Un article de D.L. Toye de 1997 (*Mnemosyne* 50, p. 530-560) pretenia rehabilitar la vella teoria de Wilamowitz, que qüestionava l'existència d'un Ferecides d'Atenes altre que el teòleg i *Wundermann* «presocràtic» Ferecides de Siros. Però després de la rèplica de R.L. Fowler, que ensorra un per un els arguments de Toye (*Mnemosyne* 52, 1999, p. 1-15), la identitat de Ferecides d'Atenes, mitògraf i genealogista, ha de constar com a *verité acquise* (cf. altres arguments esgrimits per Pàmias a *CFC(G)* 15, 2005).

Sigui com vulgui, en els estudis clàssics es dona sovint el cas que, si plana cap ombra de sospita sobre l'autoria d'un cert text, és el text mateix qui en surt perjudicat, en la mesura que en decau fatalment l'atractiu a ulls dels filòlegs. Talment com si el text no pogués posseir un interès propi, independent del seu autor. Un cas paradigmàtic, em sembla a mi, és el d'Eratòstenes i els seus *Catasterismes*: que l'autoria del manuallet hagi estat aferrissadament debatuda explica, justament, la deixadesa amb què l'ha tractat la filologia clàssica.

I, en canvi, les edicions dels autors mitogràfics, ben posades al dia i elaborades amb criteris moderns, estan cridades a exer-

cir un paper destacat en els futurs estudis de la mitologia grega. A la vista de la negligència dels especialistes a l'hora d'explorar els contextos literaris en què els mites ens han pervingut («ignorance of the whole range of ancient mythography has never been more rampant than it is today»), Albert Henrichs feia una crida, gairebé vint anys enrere, a escometre un escrutini crític de les fonts de la mitologia: això havia de servir, si més no, de salvaguarda contra les interpretacions basades en conclusions extretes precipitadament d'una documentació incompleta (*in* Jan Bremmer, ed., *Interpretations of Greek Mythology*, 1987, p. 258; cf. p. 265). En efecte, si la pitjor enemiga de la recerca mitogràfica és la mitologia, és perquè el segle xx ha estat capaç de reconèixer en el mite una forma autònoma de pensament, dotada d'un significat que transcendeix el suport textual a través del qual un mite donat ens ha pervingut. Enderiats per aquesta conquesta, un bon nombre d'estudiosos ha abraçat interpretacions, de diversa orientació, sense atendre la matèria primera: els textos antics.

Des d'aquest punt de vista, doncs, hem de saludar l'aparició, a cura de Paola Dolcetti, dels fragments mitogràfics de Ferecides. L'edició està ben produïda i és rigorosa (a pesar d'algunes badades tipogràfiques que s'han esmunyit al grec). S'ha d'agrair, a més, l'esforç, mai prou ben ponderat, de traduir els textos antics: més que més quan es tracta de la primera versió a una llengua moderna. Tot plegat converteix el volum en una eina de treball utilíssima per a l'especialista, però també per al lector que no té accés directe al grec.

A primer cop d'ull, la principal novetat de l'edició de Dolcetti és l'ordenació dels fragments, que se separa radicalment de l'edició de Fowler (2000) —la qual, al seu torn, és deutora, amb alguna adaptació, de la de Jacoby (1923). És sabut que el principi d'ordenació de les *Històries* és una qüestió cantelluda, fins al punt que ha constituït, des del segle XIX, el problema fonamental de la recerca ferecidaea. Sturz, Jacoby, von Gut-

schmid, Bertsch, Wilamowitz, Uhl o Fritz, que han escomès diversament la qüestió, han atès conclusions diferents: des de les més radicals (no hi ha cap principi d'ordenació: Wilamowitz), passant per les més moderades, basades *grosso modo* en l'estructura de la *Biblioteca* d'Apol·lodor (Jacoby, Sturz), fins a les més ambiciosos, traçades segons àmplies genealogies (Uhl). També Dolcetti parteix d'una constatació bàsica, que orienta aquesta darrera teoria: com que els fragments contenen sobretot material genealògic, però poques narracions i escasses notícies geogràfiques, Alfons Uhl deduïa que els mites eren narrats a mesura que era esmentat un heroi particular. D'aquesta manera, tots els fragments que ens han pervingut sense la xifra d'atribució a un dels deu llibres de les *Històries*, «devono essere inseriti nel punto in cui viene trattato il personaggio principale» (p. 19). Partint d'un esquema traçat a partir de genealogies heroiques (cf. p. 21-33), Dolcetti procedeix a incloure els fragments, amb més o menys violència, en aquest llibre de Procrust. El pitjor és que si la integració és sovint versemblant, no ho és més que qualsevol altra possibilitat.

Valgui un exemple: el fragment de Ferecides que documenta l'epítet Αἰγαίος per a Posidó (fr. 43 Jacoby / Fowler = fr. 16 Dolcetti) és col·locat entre els fragments referits a Teseu, els quals són inclosos en la secció 'Atteo, Telamone, discendenze ateniesi'. La mateixa autora, en la nota a peu de pàgina, reconeix: «uno dei luoghi possibili (*oltre naturalmente a molti altri*, in cui può comparire qualcuno dei numerosi discendenti di Posidone [...]) è forse quello della saga di Teseo» (p. 82, n. 25; amb les meves cursives). A la p. 32 de la introducció, Dolcetti ha dibuixat un esquema de l'estructura de l'obra de Ferecides. Si la proposta és «in via ovviamente del tutto ipotetica», un pot preguntar-se fins a quin punt val la pena l'esforç herculi de suggerir una ordenació altra que la de Jacoby / Fowler. Però encara més greu: si la reconstrucció és altament especulativa, ens sembla força més

agosarat de proposar una revisió del *textus receptus* i aventurar la correcció d'un número de llibre per encaixar un fragment dins l'esquema preconcebut (cf. fr. 9 Jacoby / Fowler = fr. 168 Dolcetti: ἐν τῆ ἡ 'en el llibre vuitè' en lloc de la lliçó unànime dels mss. ἐν τῆ β' 'en el llibre segon'; vegeu igualment el fr. 20 Jacoby / Fowler = fr. 188 Dolcetti).

Al meu entendre, el propòsit quimèric de reconstruir l'estructura de l'obra original de Ferecides és estretament solidari d'un *parti pris* metodològic més que qüestionable. Tal com ha insistit Catherine Darbo-Peschanski, les edicions de fragments plantegen uns problemes del tot particulars, que han de ser abordats amb criteris altres que els que guien els autors dels monumentals reculls dels segles XIX i XX —s'anomenin Jacoby, Diels, Kranz, Nauck... (vegeu *La citation dans l'antiquité*, 2004, p. 9 s. i p. 291 s.). Els estudis de crítica literària s'han desenvolupat espectacularment el segle darrer: això no pot haver passat en va.

En efecte, quan un antic cita una autoritat la inscriu en un nou context, en un nou discurs, que no és sinó el propi: aquesta és la primera operació d'extracció. Acte seguit, el modern arrenca la citació del seu context, d'aquell text d'acollida que l'abrigava: segona extracció, que converteix la citació en fragment. Finalment, els fragments són aplegats i juxtaposats: estan, doncs, cridats a compondre un discurs, que no deixa buits entre aquestes microunitats textuais, sinó simples llacunes. La lectura del filòleg consisteix a traçar ponts entre aquestes llacunes, de tal manera que acaba emergint «espontàniament» un discurs —encara que, no cal dir, guiat i orientat pel filòleg, el qual posa en marxa tot el seu enginy i aparat, a més a més, per tal de legitimar-lo. El cas és que el fragment no resta mai tal qual, aïllat de la resta de fragments, cosa que tal volta seria recomanable en alguns casos com el de Ferecides.

Però la temptació de recuperar l'antiga veu de l'autor i de fer-la ressonar és massa seductora: tant Jacoby (lletres expandides),

com Fowler (negreta), com Dolcetti (signe ◊) recorren a estratègies tipogràfiques diverses per a indicar el text citat, en estil directe, de Ferecides —això és, el diamant en brut despullat dels oripells que el contenien. Com a *discours dans le discours*, la citació d'un autor és arrabassada del seu context, sense que hom s'adoni que constitueix, juntament amb el text que l'abrigava, una unitat de doble *énonciation*. És així com s'atribueix, i això ocorre sovint, al discurs directe uns límits massa estancs, massa nítids. A banda de les marques tipogràfiques esmentades, modernament ens valem d'altres solucions, com ara les cometes (""), per tal d'indicar l'heterogeneïtat de tots dos *énoncés*. Ara bé, primer problema: el discurs directe no és la sola manera de reportar els *énoncés* d'algú altre. Segon: no hi ha *mai* pura menció, perquè les fronteres que separen el fragment citat del text que l'abriga no són mai impermeables sinó que l'un «contamina» l'altre. Convé, més aviat, fer l'esforç de pensar el discurs citat en profunda interacció amb el discurs que l'aixopluga (fenomen que algú ha anomenat «negociació»).

En canvi, molt més saludable, em sembla a mi, és l'esforç de situar l'obra mitogràfica en el context ideològic de producció. En la introducció (però també en un parell d'articles publicats el 2000 i el 2001 en els *Quaderni del Dipartimento di Filologia Augusto Rostagni* de Torí), Dolcetti assaja d'inscriure l'activitat de Ferecides en l'*entourage* social en què la duqué a terme. Aplega, en efecte, arguments (p. 12 i s.) a favor de la datació en època de Cimó, proposada ja per Huxley (*GRBS* 14, 1973). D'aquesta manera, Ferecides resta fermament ancorat en l'entramat ideològic de l'Atenes de la primeria dels 470 aC i ens apareix, en concret, compromès amb la propaganda de la família dels Filedes.

Pel que fa a l'ecdòtica: Dolcetti segueix força fidelment el darrer text editat, el de Fowler, el qual «viene sostanzialmente riprodotto» (p. 46). Val a dir que no ens les havem, pròpiament, amb una edició crítica, perquè els fragments no duen incorporat cap

mena d'aparat crític. Només esporàdicament, i sobretot quan ho requereix l'exegesi del text, unes crides a l'interior del text grec envien el lector a peu de pàgina, on una lliçó, una esmena o una variant és comentada. Les tries, els encerts i els errors de Dolcetti són, doncs, els del seu predecessor (encara que, a voltes, alguns errors tipogràfics empitjoren el text d'aquest). Al meu entendre, per exemple, és discutible el criteri que segueix Fowler a l'hora d'editar els fragments de Ferecides transmesos per l'escoliaista d'Apol·loni de Rodos: el testimoni principal és el ms. *L*, però sovint s'escau que el ms. *P* se n'aparta per donar un text (no només variants escadusseres) alternant. A voltes Fowler opta per «construir» un tercer text, que no sabem si ha existit *mai* en la història de la seva transmissió, el qual no constitueix sinó una *conflation* dels mss. *L* i *P* (a propòsit d'aquesta operació, cf. M.L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique*, 1973, p. 70: «in the case of a work that survives in more than one recension, [the editor]... must not conflate them into a hybrid version which never existed (though he may use one to correct copyists' errors in another)»). Vegeu, per exemple, el fr. 121 (= fr. 165 Dolcetti) on innecessàriament és integrat (ex *P*) εἶναι παῖδα després de

Καλύκης. O bé el fr. 15a (= fr. 58 Dolcetti), on és restituit εἶναι després d' ἄλλος. En canvi, l'autora s'aparta, sense motiu aparent, del criteri de Fowler i en el fr. 29 (= fr. 136) abraça la lliçó del ms. *L* (φυγεῖν en lloc de καταφυγεῖν Fowler ex *P*). O bé, igualment, en el fr. 108 (= fr. 127), on Fowler integrava (per què?) δέ, Dolcetti s'atén al text d'*L*.

Altres casos en què Dolcetti s'allunya de Fowler poden ser discutits. Per exemple, vegeu el fr. 34a (= 152 Dolcetti), on tant Jacoby com Fowler esmenen ἰέναι, l'autora s'acull a la lliçó dels manuscrits (jo crec que encertadament): ἰδεῖν. En el fr. 13b (= 48 Dolcetti), és acceptada la correcció de Lütke (beneïda per Jacoby però no per Fowler) ἐπὶ Ἀργείους. Jo crec preferible la lliçó dels mss., que, a més, és *difficilior*: ἐπὶ Καρχησίους. En fi, tot això són minúcies, és clar, però un troba a faltar un aparat crític, al qual el filòleg clàssic, per fatalitat, s'acaba remetent.

Les taules de concordances, els índexs, els glossaris (però només dels termes que apareixen en les *citazioni letterali!*), que completen el volum, fan del llibre un manual de còmoda lectura i de consulta inexcusable.

Jordi Pàmias

Universitat Autònoma de Barcelona

SIGNES CODOÑER, J. 2004.

Escritura y literatura en la Grecia arcaica.

Madrid: Akal (Akal Universitaria. Serie interdisciplinar). 391 p.

L'autor exposa, en les «Consideraciones generales» del capítol I (p. 10-16), la utilitat — més, la necessitat — de redefinir les relacions entre la literatura, en poesia i en prosa, de la Grècia arcaica i les condicions de composició, execució i transmissió. Qualsevol que hagin estat, en els primers estadis de composició i de transmissió de la poesia grega, les relacions entre oralitat i escriptura, les circumstàncies (origen, data, lloc, finalitat) de l'adopció del sistema gràfic alfabètic per a l'enregistrament de les

obres són, tant per a l'autor del llibre com per a nosaltres, un problema bàsic i inexcusable, per bé que no sempre exhaustivament soluble en tots els seus punts.

Així, el capítol II, «El alfabeto griego» (p. 17-65), proposa i analitza successivament les qüestions *qui?*, *on?*, *quan?*, *on?*, *per què?* sobre l'adaptació de les lletres semítiques al grec. Per a cada qüestió l'autor exposa, analitza i critica les teories proposades. Els grecs, proclius a cercar per a cada institució humana la figura d'un εὐρητής indivi-

dual i heroic, pensaren en l'època heroica i en figures individuals com Cadmos o Palamedes. Per a Signes, les coses són més complexes i la conclusió menys optimista. La multiformitat inicial dels sistemes gràfics, les vacil·lacions en l'adopció de signes per a la notació d'un mateix fonema grec ens allunyen de pensar en un individu genial i únic; fins i tot els adaptadors poden no haver estat grecs, sinó semites, concretament fenicis, habitants de poblacions costaneres on la relació entre ambdues poblacions era natural i habitual; això explicaria la coexistència, en alfabet arcaics, de dos signes, la *kappa* i la *qoppa*, mancada de sentit per a un grec, però que en semític són notacions de fonemes diversos.

Quant al lloc, potser el problema més debatut, han estat proposades àrees diferents: Creta, Rodos, Eubea, ben atractiva pels seus contactes amb el llevant, sobretot a través de la vila d'Al-Mina; a l'extrem oposat del Mediterrani, les Pitecuses, colonitzades des d'Eubea. Aspectes formals com les diferents solucions per a la representació de les sibilants i de les vocals duen a pensar en orígens diversos. Així, la formació de l'alfabet grec seria el resultat d'una confluència més que no pas d'una irradiació. Per a la data, l'extensió comprovada de l'escriptura alfabètica a la conca mediterrània poc després del 750 aC (cal recordar sobretot les inscripcions sobre ceràmica de Dípil i de les Pitecuses) i la trobada i l'anàlisi, a començament dels anys 90, de la breu inscripció d'Osteria de l'Ossa, en una localitat del Laci, duen a continuar pensant, ara amb més motius, en els volts del 800 aC.

Tota una altra cosa són les raons que dugueren a l'adopció de l'escriptura alfabètica. Enfront dels qui proposen causes úniques —enregistrament de la poesia èpica (B. Powell, J. Latacz entre altres), necessitats econòmiques i comunicatives, raons religioses (Robb)—, l'autor es declara realísticament escèptic i pensa que els motius poden haver estat tan diversos com ho són els punts originaris de l'adaptació, sense deixar de banda els valors «simbòlics» de

l'escriptura, ben testimoniats en cultures àgrafes en contacte amb societats alfabètiques. Quant a la manera i el mitjà de difusió, l'absència de sistemes educatius regulars duu a pensar en l'activitat d'«escribes» professionals.

La dialèctica entre oralitat i escriptura s'estudia, a través de les inscripcions de les diferents regions del món grec, en el capítol III, «Usos y difusión de la escritura en los siglos VII-VI» (p. 66-122). Les inscripcions de contingut legal sobre pedra només apareixen a partir del 650, més d'un segle després de l'adopció de l'alfabet. Tot i així, llur caràcter és heterogeni i llur distribució és dispersa; no podem parlar d'enregistrament escrit de codis legals: les Lleis de Gortina, una recopilació de decrets d'èpoques anteriors més que no pas un veritable codi legal, corresponen als anys 480-450, val a dir a començament del període clàssic. Els mateixos suports de les inscripcions legals, com ara els *àxones* solònics, de natura discutida, i majorment els murs de recintes sagrats no impliquen la facilitat de consulta a l'abast d'una població potencialment lectora, difícilment imaginable a l'època (testimonis dels segles V i IV revelen una majoria de població analfabeta), sinó més aviat una «funció simbòlica» i de consagració a les divinitats. No és pas l'escriptura, sinó la recitació pública el mitjà principal de proclamació i de difusió de les lleis, sovint amb el suport de la poesia i de la música, lligades a les figures de Taletas a Creta, de Carondas i de Soló a Atenes, les cançons dels quals eren encara presents als simposis de l'època clàssica. Com sigui, l'execució de les inscripcions legals és a càrrec d'escribes.

Fins i tot les esteles funeràries, la funció de les quals és fer tothora actual l'honor degut al difunt i executades per artesans alfabeticats i sovint prestigiosos, no s'adrecen necessàriament a la generalitat dels vianants, sinó més aviat a una minoria —tot i que més i més nombrosa segons que ens acostem als temps clàssics— capaç de «desxifrar» el contingut de la inscripció. Quant a les inscripcions sobre ceràmica, els darrers estu-

dis mostren la posició socialment i estàticament secundària de l'art dels terrissers respecte al treball dels metalls. La signatura dels ceramistes i decoradors de vasos precedint les formes verbals ἐποίησε i ἔγραψε poden obeir raons de prestigi, però també, molt probablement, a raons de mimetisme. En qualsevol cas, traçats maldestres i errors de grafia mostren sovint la inexpertesa dels artesans en l'ús de les tècniques d'escriptura. Finalment, entre els epígrafs de contingut econòmic, les marques de propietat i de terrisser, testimoniades des d'època ben antiga, són més aviat comparables a escriptures prealfabètiques, mentre que els documents comercials, entre ells les cartes sobre plom d'Òlbia, d'Empúries, de Pech Maho o les trobades a Corfú corresponen a final del segle VI i en tot cas demostren el coneixement de l'escriptura per part de grups socials molt concrets.

Tot un altre problema presenten els *grafitti* i altres inscripcions classificables com a privades, com ara les inscrites per mercenaris grecs sobre monuments egipcis pels volts del 50 aC, les *tabellae defixionis* i els *ostraca* datats a partir de començament del segle V. Si els exemples més antics semblen procedir de cercles aristocràtics, els posteriors comencen a testimoniar una extensió progressiva de l'ús de l'escriptura, especialment a Atenes, que ha fornint el major nombre de texts. Mentre que la imatge tòpica d'una Esparta mínimament alfabetitzada per raons institucionals, on l'escriptura estava encomanada a uns pocs, queda reforçada per la manca de testimonis d'època arcaica, Atenes se'ns mostra com la capdavantera en un ús relativament extens de l'escriptura, gràcies sobretot a l'acció promotora de Pisístrat i dels seus fills, bo i desvetllant les suspicàcies de la classe aristocràtica. Amb tot, un bon grapat de testimonis literaris i arqueològics duu a concloure que l'ús del sistema era encara a l'abast de grups reduïts de ciutadans. Una segona etapa serà encetada per l'imperialisme atenès, que utilitzarà l'escriptura com a mitjà de domini sobre els estats súbdits.

Els tres primers capítols del llibre poden ser considerats un pròleg instrumental i obligatori del capítol IV, «Homero y la escritura» (p. 123-300), central en el propòsit de l'autor. Per al segle VIII, època de la «composició monumental» (segons la terminologia de G. Nagy), els poemes homèrics, l'enfrontament entre els partidaris de la composició oral i de la composició escrita és sovint, encara avui dia, irreduïble, però bé que aquests darrers han d'encarar dificultats, es presenten en la redacció de llargs texts poètics, com són la *scriptio continua* (sovint en la forma *boustrophedon*), la manca de signes de puntuació i d'una ortografia establerta, la varietat d'alfabets epicòrics; la fretura de material escriptori apte, principalment el paper, la presència del qual a Grècia no sembla ser anterior a mitjan segle VII aC; i sobretot les condicions de recepció, com ara manca de centres de producció i de públic amb capacitat lectora. Per contra, la dicció formulària es revela prou adient per a la producció dels poemes homèrics. A favor de la composició escrita, hom pot al·legar l'estructura complexa dels poemes, les dificultats per concebre llur recitació completa com a part dels festivals ciutadans com les Panatenees: un cop eliminada la teoria analítica de la formació per agregació de poemes més breus, orals, cal pensar en recitacions parcials de l'*epos* a partir de texts escrits.

Tot un altre problema presenta la transmissió escrita dels poemes entre llur «composició monumental», abans del 700, i el segle VI, difícilment concebible en una societat essencialment àgrafa, mentre que la proposta d'un manuscrit «homèric» produït en el segle VIII i redescobert en el VI no és res més que una hipòtesi indemostrable i innecessària. Més interessant pareix la proposta d'un enregistrament de mà d'un aede o dictat per ell a un escriba: un «Oral dictated text», en el títol de l'article de R. Janko, una de les formulacions més recents i més ben estructurades, pot proveir-nos d'un estat oral i la fixació d'un text més o menys definitiu, per al qual Signes accepta la possibilitat

d'una col·laboració entre aede i copista (ben coneguda, afegim nosaltres, en l'enregistrament de la poesia oral eslava abans de Parry i de la seva escola), i proposa, plausiblement, la intervenció de diferents persones en la producció de la còpia, potser sota el «meccantge» de les autoritats.

En aquest punt s'escomet el problema de la datació de l'èpica, per a la qual estudis recents posen en qüestió la data tradicionalment acceptada. Per bé que de sempre hom ha tingut, expressament o tàcita, la idea dels poemes homèrics com els texts literaris més antics coneguts en llengua grega, estudis recents permeten, si més no, admetre la possibilitat d'una datació posterior. De fet, l'anàlisi del llenguatge de la *Iliada* i de l'*Odissea* revela, creiem nosaltres, un esforç constant, al llarg del temps, de fer compatibles llur venerable antiguitat, amb la conservació de fraseologia, de vocabulari i de formes gramaticals heretades (algunes, fins i tot, del II mil·lenni), d'una banda, i de l'altra, l'adaptació, conscient o automàtica, a les condicions lingüístiques i reals de diferents èpoques i àrees geogràfiques: els casos d'observança i de negligència del digamma en són l'exemple més conegut.

La societat que els poemes homèrics representen presenta elements igualment heterogenis: a més dels atribuïbles al segle VIII i fins i tot els heretats d'estrats encara més antics (temps micènics i submicènics), hom enregistra elements culturals pertanyents al segle VII. El procediment és ben conegut dels lectors de la poesia èpica tradicional: els recitadors conjuminen l'evocació de la societat heroica amb l'actualització, inevitable, del relat. Tot plegat suggereix una data tan recent com la primera meitat del segle VII. Quant als poemes cíclics, que alguns han volgut considerar contemporanis d'Homer o encara anteriors, sembla que van ser ordenats en època posterior, com a marc narratiu de la *Iliada* i l'*Odissea*.

La presència d'Homer en la poesia grega arcaica, lírica, elegíaca i iàmbrica, no suposa necessàriament una existència prèvia dels poemes en la forma que nosaltres coneixem:

la fraseologia i pot procedir d'un abast formulari comú, i el mateix es pot dir de l'evocació de temes, motius, escenes i personatges. Fins i tot decoracions vasculars de la segona meitat del segle VII i començament del VI suggereixen a vegades versions iliàdiques diferents de les del nostre text; només després de c. 550 les pintures ceràmiques remetent inequívocament a les nostres *Iliada* i *Odissea*. Les referències explícites a ambdós poemes i fins i tot a Homer pertanyen ja al segle V: Heraclit, Heròdot (inclòs el problema de l'atribució de certs poemes cíclics), potser fins i tot alguna citació de Píndar.

La «recensió» o «redacció pisistràtica», bàsica per a la datació dels texts homèrics, ha estat sovint negada per la manca de presència atenesa en els poemes, tret dels breus passatges que ja els antics consideraven interpolacions tardanes. Però l'*argumentum ex silentio* pot utilitzar-se en sentit contrari: l'absència d'herois atenesos s'explicaria per la política de Pisístrat, que el dugué a excloure l'aristocràcia, sobretot els teseides de les celebracions ciutadanes. Per contra, el mateix Pisístrat pot haver promogut, com a part de la seva propaganda, els papers de Nèstor, un dels fills més importants del qual es deia precisament Pisístrat, i d'Atena, la deessa protectora del tirà.

Els Pisistràtides, sobretot Hiparc, formaren al seu voltant un *salon littéraire* de poetes foranis i decisius per a la formació dels futurs ambients intel·lectuals d'Atenes. Si aquests poetes foren els portadors de l'alfabet joni, la tesi d'una còpia elaborada en el darrer terç del segle esdevé si més no molt probable. No cal dir, comentem nosaltres, que la tesi alternativa d'alguns autors antics, que atribueix les primeres còpies a legisladors vinculats a l'aristocràcia, com Soló i Licurg, sembla sorgida en ambients nobiliaris, adversaris de la tirania.

La mateixa política dels Pisistràtides que els dugué a enfrontar-se amb l'imperi persa al promontori Sigeu, a la regió de la Tròada, a mitjan segle VI, donaria raons per a la l'adopció d'uns poemes que feien remuntar a

un passat heroic panhel·lènic la lluita entre grecs i asiàtics.

Els capítol V, «La lírica arcaica» (p. 301-341), estudia els aspectes orals de la poesia no èpica, tot reconeixent les dificultats que es presenten, ultra la pèrdua de la música, per la nostra dependència, gairebé exclusiva, dels filòlegs alexandrins, responsables de la transmissió i de la classificació en gèneres. No cal tampoc oblidar els problemes d'atribució, ja que les convencions acadèmiques van sovint identificar amb poetes concrets uns gèneres que poden haver estat camp de treball de cercles poètics sencers, sense oblidar la difusió dels poemes en els àmbits simposiàcs, que sovint portava a la variació i a la recomposició: els poemes de la col·lecció teognídia són l'exemple més eloqüent. Afegim nosaltres el possible paral·lel de les cançons dels trobadors provençals de l'edat mitjana europea, sovint transmises en variants impossibles de conduir a un original únic i que s'expliquen per raons d'adopció i d'execució en ambients diversos.

El capítol VI, «Los orígenes de la prosa» (p. 342-357), comenta la producció de composicions escrites de continguts nous: filosofia, història, mitologia (ara sistematitzada i interpretada com a font de coneixement històric), tot i que l'ensenyament era majorment oral. Bo i admetent que la circulació de llibres degué ser en principi molt limita-

da, hi ha raons per a creure que a les acaballes del segle VI existien volums d'extensió considerable, com històrics i geogràfics d'Hecateu de Milet. És la Jònia l'origen de la difusió de la prosa, la qual només a la segona meitat del segle VI assolirà la perfecció necessària per a ser considerada amb rang literari.

Un capítol de cloenda, el VII, «Sumario» (p. 357-365) dóna un resum utilíssim dels ambiciosos continguts del llibre.

La «Bibliografía» (p. 366-391) és àmpliament suggeridora i, que sapiguem, exhaustiva.

El llibre, apassionant per l'actualitat de la matèria tractada, mostra un perfecte coneixement dels problemes i de la bibliografia sobre l'estat de la qüestió. Escrit amb estil àgil i amb un apassionament que s'encomana al lector (responsable d'alguna microscòpica negligència formal que es rectificarà en una reimpressió posterior) és una eina de treball que no dubtem a qualificar d'indispensable per als estudiosos i per als simples lectors d'Homer i, en general, de la literatura grega arcaica; una obra que hem de desar a les nostres biblioteques al costat dels llibres recents de R. Janko, de M. West i de G. Nagy, als quals serveix d'introducció i alhora de contrast.

Francesc J. Cuartero Iborra

EURÍPIDES. 2002.

Hipòlit.

Introducció, traducció i notes de Joan Alberich Mariné.

Barcelona: Ed. La Magrana. Col·lecció «L'Esparver Clàssic», núm. 43. 95 p.

Vint-i-cinc anys després de l'edició pòstuma de les traduccions del tràgic que dugué a terme Carles Riba, la ja popular col·lecció catalana que dirigeixen Joan Carbonell i Bàrbara Matas incorpora aquest *Hipòlit*, factura del conegut professor i hel·lenista català Joan Alberich. La seva traducció esdevé, a més a més, la primera versió en prosa catalana d'aquesta tragèdia (atès que les versions

ribianes ho són en vers). L'experiència acumulada per Alberich amb la seva *Medea* (1994) i amb Homer (*Ilíada* en 1996 i *Odissea* en 1998) el converteixen en un referent obligat en el nostre àmbit cultural.

En la seva Introducció Alberich toca els aspectes més pertinents: l'entorn històric en què visqué Eurípidès (p. 5-12), l'obra del tràgic (p. 12-15), el significat i estructura de

l'*Hipòlit* (p. 15-20) i la pervivència del mite de Fedra i Hipòlit al llarg de la història de les arts figuratives, diverses literatures nacionals, fins i tot el cinema (cf. p. 21-29). Acaba aquesta part amb una assortida bibliografia (p. 31-32).

Pel que toca a la traducció, Alberich es basa en el text de Murray (s'haurà de corregir «Euripidis» en p. 33) i aquesta es caracteritza principalment per una gran facilitat, comoditat i amenitat en la seva lectura: no hi ha mots rebuscats, ni girs xocants; en tot moment es busca transmetre el missatge del

text original sense afegir-hi barroquismes. La seva traducció —diríem— és idònia per a ser llegida en veu alta a les nostres aules, més encara, per a ser portada a escena per joves actors. Un altra dada a tenir en compte: Alberich ha prodigat les seves notes a la traducció —més de setanta—, fet que la converteix en un instrument més que aconsellable per a fins pedagògics i divulgatius.

Ramon Torné Teixidó
 IES Matadepera
 rtorne@xtec.net

MEDINA, JAUME. 2005.

Raimundi Lulli Opera Latina (ROL) tomus XXX. Op. 97-100, in Cypro, Alleas in Cilicia deque transmarinis ueniente annis MCCC1-MCCCII compilata. Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis CLXXXIV.

Turnhout & Brepols Publishers. XLI + 248 p.
 ISBN 2-503-04841-2.

Aquest nou volum de les *ROL* (*Raimundi Lulli Opera Latina*) conté l'edició crítica de les quatre obres (l'opus 97 *Rhetorica noua*, l'opus 98 *Liber de natura*, l'opus 99 *Liber quid debet homo credere de Deo* i l'opus 100 *Liber de mille prouerbiis*) que Ramon Llull va escriure entre 1301 i 1302, durant el viatge a Xipre, Cilícia (és a dir, Armènia Menor, actualment cap al sud-oest de Turquia) i durant el camí de tornada (via Gènova i Montpel·lier), quan ja tenia setanta anys d'edat.

Aquest volum ofereix un estudi d'introducció, escrit en llatí, que conté notícies sobre les circumstàncies en què van ser redactades aquestes obres, una descripció codicològica dels manuscrits que transmeten aquests textos i una bibliografia exhaustiva (p. ix-xli). Després, cada una de les edicions ve precedida per estudis crítics més especialitzats, escrits igualment en un llatí acurat i envejable, on es troben notícies adients sobre els continguts dels textos i les justificacions dels *stemma* corresponents. Les edicions crítiques que ens dona el professor Medina són excel·lents. És un encert

haver reunit l'edició d'aquests títols en un mateix volum, ja que tenen en comú les circumstàncies històriques i biogràfiques que van motivar el seu autor a escriure'ls (tanmateix, originàriament en català). Aquest volum, doncs, ajuda a comprendre millor l'itinerari biogràfic i intel·lectual de Ramon Llull durant aquest període.

Es desprèn de l'opus 189 *Vita coetanea*, 33 (*ROL* VIII, 294, 504-507) que Ramon Llull va creure oportú acudir a Orient davant la notícia que *Cassanus* (és a dir, Ghāzān), el Khan dels Tàrtars, havia vençut els musulmans a Síria i Egipte. En aquestes circumstàncies, que evidenciaven una certa feblesa del poder islàmic, sembla que Ramon Llull va veure una oportunitat per a realitzar els ideals de conversió que li acompanyaren durant la major part de la seva vida: per una banda, aconseguir la conversió dels Tàrtars al cristianisme hagués estat un enorme èxit, per l'altra, no oblidem que el viatge al Llevant Mediterrani suposava contactar amb la majoria cristiana ortodoxa, sobre els quals els missioners catòlics com Ramon Llull també podien ampliar les seves accions.

Quan Llull arribà a Xipre, aleshores dominada per Enric II de Lusignan, va veure que la victòria havia estat breu, ja que els musulmans havien recuperat els territoris perduts. Ramon Llull, persistent, va demanar al rei Enric ajuda per arribar a Egipte i Síria, però sembla que no va obtenir-ne cap. Durant aquesta estada, al setembre de 1301, acaba l'opus 97 *Rhetorica noua* al monestir de Sant Joan Crisòstom (p. 1-77). El va escriure en català i va ser traduït al llatí el 1303 a Gènova, havent-li costat de trobar un bon traductor (n.p. 2, p. 3 i *explicit*, p. 77). Aquest títol recull una idea de «nou» que es troba en altres obres lul·lianes, com ara l'opus 73 *Tractatus novus d'astronomia* o l'opus 101 *Logica noua*, en les quals Ramon Llull aplica el seu Art sobre diverses ciències o disciplines teòriques. L'opus 97 *Rhetorica noua*, que no deixa de ser un tractat de predicació, organitza les parts retòriques de forma original respecte a la tradició: a les tradicionals *ordo* (equivalent a *dispositio*) i *pulchritudo* (equivalent a *elocutio*), Ramon Llull afegeix *scientia* i *caritas*, en comptes de les conegudes *inuentio* i *memoria* (p. 5). Només el problema i les raons d'aquest canvi, tot i no ser l'únic que es dona en aquest llibre, mereixerien l'atenció dels clàssicistes i medievalistes, i d'estudis aprofundits, tant de retòrica com de pensament lul·lià.

Durant el mes de desembre de l'any 1301, a la ciutat xipriota de Famagusta, Ramon Llull escriu l'opus 98 *Liber de natura* (p. 79-137). Segons recull l'estudi d'introducció, Ramon Llull escriu aquest tractat aplicant la tècnica de definició lul·liana (és a dir, la recerca de resposta a les preguntes *quid*, *de quo*, *quare*, *quanta*, *qualis*, *quando*, *ubi*, *quomodo* i *cum quo*) sobre el concepte de natura. Precisament Xipre era un lloc adient per a la controvèrsia doctrinal amb l'ortodòxia cristiana. El concepte de natura, que ara ve redefinit, matisava diferències entre ambdues confessions, sobretot posant el concepte en relació amb la natura de Jesucrist. Aquest punt de vista, doncs, justifica novament una obra escrita en l'entorn de l'orient

cristià, que és també objectiu del projecte de conversió de Ramon Llull.

Cal destacar que Jaume Medina ha conclòs a presentar enfrontades dues versions llatines d'aquesta obra, totes dues versions conservades a partir de manuscrits del segle XIV. Crec que aquest criteri d'edició és discutible davant la hipòtesi de veure una única versió en els dos textos, però l'opció del professor Medina fa segura la lectura d'un text que podia haver estat editat amb hipòtesis o criteris clarament incorrectes.

Des de Xipre, Ramon Llull decideix encaminar-se cap a Síria, via Alleas (Cilícia), on escriu, al mes de gener de 1302, l'opus 99 *Liber quid debet homo credere de Deo* (p. 139-173). Aquest opuscle, molt semblant a un catecisme pels seus continguts, remet novament al problema de la fe en l'ortodòxia (literalment, 'allò que és correcte creure' i, per tant, 'allò que deu hom creure de Déu', com diu el títol en català), tot i que també vol formar aquells que desconeixen la doctrina cristiana, com ara els Sarraïns.

A la ciutat d'Alleas, Ramon Llull emmalatí, sofrí un atemptat (opus 189 *Vita coaetania* 34, ROL VIII, 296, 535-539) i retornà a Famagusta, on va ser acollit i atès per Jacques de Molay, *magister* de l'orde del Temple. No és impossible que retornés l'estiu de 1302 a Jerusalem (cf. op. 122 *Liber de fine*, ROL IX, II, II 1, 731-741), però és segur que tornà a occident, via Gènova-Montpeller, aquest mateix any. En el camí de tornada (cf. *explicit*, p. 232) escriu l'opus 100 *Liber de mille prouerbiis* (p. 176-232), una recopilació de proverbis, molts dels quals eren dites tradicionals, que podien tenir un valor exemplar o moralitzant i útils en la seva aplicació retòrica. En l'edició d'aquesta obra cal tenir present l'esforç de Jaume Medina per oferir un text complet i intel·ligible de la versió llatina (a partir de les lectures de la versió catalana), quan la tradició que l'ha conservada ha estat molt deficient.